

«اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات» اثری وزین در منظومه حدیثی شیعه -

مجید معارف، مریم گوهری

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال چهاردهم، شماره ۵۶ «ویژه کتابشناخت متون امامیه»، پاییز ۱۳۹۶، ص ۶۱-۸۳

«اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات» اثری وزین در منظومه حدیثی شیعه

مجید معارف*

مریم گوهری**

چکیده: کتاب «اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات» اثر عالم و محدث برجسته شیعی، شیخ حرعاملی، دانشنامه‌ای گسترده در حوزه امامت است. مؤلف که غالباً با کتاب «وسایل الشیعه» شناخته می‌شود، با استناد به نصوص پیامبر ﷺ در مورد ائمه‌السلام و نیز نص هر امام بر امام بعدی و بیان معجزات حضرات معصومین‌السلام در قالب بیش از بیست هزار روایت از ۴۳۹ منبع شیعه و اهل سنت با انگیزه اثبات نبوت پیامبر ﷺ و امامت ائمه‌السلام و ردّ نظر کسانی که روایات متواتر را در این زمینه نمی‌پذیرند، به دفاع از عقاید ناب شیعه و پاسداشت میراث مکتوب آن اهتمام ورزیده است. در این نوشتار تلاش شده است با کتاب‌شناسی این جامع حدیثی و نمایاندن زوایای برجسته آن، جایگاه مهم آن در منظومه اعتقادی شیعه بیش از پیش آشکار گردد.

کلیدواژه‌ها: شیخ حرعاملی، اثبات الهداة، پیامبر ﷺ، امام، امامت، نصوص، معجزات.

maaref@ut.ac

mnr1351@yahoo.com

*. استاد دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران

**. دانشجوی دکتری الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران

شیخ محمد بن حسن بن علی معروف به حر عاملی، محدث والامقام و شاعر توانای شیعه که نسب ایشان با ۳۶ واسطه به حر بن یزید ریاحی، شهید کربلا منتهی می‌شود؛ در شب جمعه هشتم ماه رجب سال ۱۰۳۳ ه.ق در روستای مشغری از توابع جبع در منطقه جبل عامل لبنان در خانواده‌ای دانشور و ادیب، چشم به جهان گشود. از اوان جوانی در همان سامان به تحصیل علوم دینی و ادبی پرداخت. در فقه، حدیث، رجال، ادبیات و شعر مقام والایی یافت و در ردیف عالمان بزرگ قرار گرفت. خاندان وی معروف به به خاندان آل حُرّ، خاندانی بزرگ و اصیل است که فقها و دانشمندان بزرگی را پرورش داده‌اند. پدر شیخ حر عاملی، شخصیتی فاضل، صالح، ادیب، فقیه، ثقه، حافظ و مورد مراجعه عموم مردم بوده است و عموی وی شیخ محمد بن علی بن محمد حر عاملی، صاحب کتاب الرحلة، حواشی، تعلیقات، فوائد و دیوان شعر بزرگی است. از میان اساتیدی که در تربیت علمی این محدث بزرگ نقش مهمی ایفا کرده‌اند، می‌توان شخصیت‌های زیر را نام برد:

شیخ حسن حر عاملی (پدر بزرگوارش)، شیخ محمد حر عاملی (عموی شیخ)، شیخ عبدالسلام بن محمد بن حسین (جد مادری‌اش)، شیخ علی بن محمود مشغری عاملی (دایی پدرش)، شیخ زین الدین بن محمد بن حسن (نوه صاحب معالم)، شیخ حسین بن حسن بن یونس بن ظهیر الدین عاملی ظهیری.

نام تنی چند از علما و دانشمندانی که شیخ حر در دروس مختلف از آنان کسب فیض نموده یا مفتخر به گرفتن اجازه نقل روایت شده به شرح زیر است:

سیدحسن حسینی عاملی، مولا محمد کاشانی، سید هاشم بحرانی (صاحب تفسیر البرهان)، محمد باقر مجلسی (از مشهورترین و بزرگترین استادان شیخ)،

فیض کاشانی (صاحب الوافی)، محمد طاهر شیرازی نجفی، سید محمد بن شرف الدین موسوی جزائری مشهور به میرزای جزائری، آقا حسین خوانساری. علمای متعددی از ایشان اجازه روایی داشتند که نام برخی از آنان بدین قرار است:

شیخ مصطفی حویزی، دو فرزندش شیخ محمدرضا و شیخ حسن، مولی حسن بن محمد طاهر قزوینی، مولی محمد فاضل مشهدی، سید نورالدین بن سید نعمت‌الله جزائری، مولی محمد صالح قزوینی، سید محمد بن احمد حسینی گیلانی، مولی محمد تقی عبدالوهاب استرآبادی مشهدی، علامه محمد باقر مجلسی، مولا محمد صالح هروی.

وی تا چهل سالگی در دیار خود اقامت گزید، سپس راهی عراق شد و پس از زیارت مرقد امامان علیهم‌السلام و دیدار با علمای آن سرزمین به ایران آمد. در مشهد مقدس رحل اقامت افکند، به تدریس و تألیف و تهذیب نفس پرداخت، منصب شیخ الاسلامی و قضاوت را عهده‌دار شد و مهم‌ترین حوزه علمی و درسی آن شهر را اداره می‌کرد. شیخ طی دوران حیات پربار خود تألیفات ارزشمندی نگاشت که در طول قرن‌ها مورد توجه و بهره‌گیری عموم فقیهان و محدثان واقع گردیده است. آیت الله سیدشهاب الدین مرعشی در مقدمه‌اش بر کتاب «اثبات الهداة»، آثار علمی شیخ حرّ را بالغ بر ۵۲ کتاب و رساله دانسته که بخشی از آنها به چاپ رسیده است. از مهم‌ترین تألیفات ارزشمند شیخ، کتاب گرانسنگ «وسائل الشیعة» است. تألیفات مهم دیگر ایشان عبارتند از: اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، الجواهر السنية فی الاحادیث القدسية، امل الآمل فی علماء جبل عامل، هداية الامة الى احكام الائمة، الفصول المهمة فی اصول الائمة، الايقاظ من الهجعة بالبرهان على الرجعة، الفوائد الطوسية، تنزيه المعصوم عن السهو و النسيان، الصحيفة الثانية

السجادية. وی رساله‌ای درباره حکم کشیدن توتون نوشته که حاکی از توجه به مسائل زمان خود بوده است.

این عالم برجسته سرانجام در بیست و یکم ماه رمضان به سال ۱۱۰۴ ه. ق وفات یافت و در ایوان شمالی صحن عتیق، پشت ایوان مدرسه میرزا جعفر در حرم مطهر حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) به خاک سپرده شد. مرقد او امروزه دارای ضریح و زیارتگاه شیفتگان علم و فضیلت است (مقدمه اثبات الهداة با عنوان رساله سجع البلابل فی ترجمه صاحب الوسائل به قلم آیت الله مرعشی)

مکتب کلامی - فقهی شیخ حر عاملی

یکی از مسائل اساسی که در زندگی محدث عاملی مطرح است، مشرب فقهی اوست که آیا وی اصولی بوده و بر اساس علم اصول و مکتب اجتهاد و استنباط حکم از روی ادله تفصیلی اصولی پیروی می‌نمود یا آن که مخالف علم اصول بوده و مانند علمای اخباری عمل نموده است؟ شیخ در فقه، مسلک اخباریان را داشته ولی به صورت معتدل برخورد می‌نمود. در عین حال مورد کمال احترام و تجلیل علمای بزرگ اصول نیز بوده است و بلندای مقام فقاهاست وی را تأیید کرده‌اند؛ خود او نیز نسبت به علمای هر دو گروه یکسان عمل می‌نمود و هرگز سخن تند و انتقاد گزنده‌ای به کسی ننموده است. (موسوی خوانساری، ۱۳۹۲ ق: ۱۰۳/۷-۱۰۲) از بهترین روش‌های شناخت دیدگاه‌های شیخ حر، مطالعه دقیق مقدمه و خاتمه برخی از آثار اوست. وی در «خاتمه» وسائل الشیعه طی ۱۲ فایده مهم و اساسی، به توضیح و تشریح مبانی خود در زمینه اعتبار کتب اربعه و مبانی فکری و روش کار خود در تألیف وسائل می‌پردازد. (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ج ۲۱/۳۰)

کتاب «فوائد الطوسیة» نیز بیانگر اعتقاد و آرای شیخ حر است در ابتدای کتاب، انگیزه خود از تألیف آن را زدودن ابهام از چهره برخی احادیث، رفع احادیث

شبهه‌ناک و نیز برخی مغالطات وارده می‌داند. در این کتاب، شیخ حر تلویحاً یا صریحاً به دفاع از احادیث متقدمین مخصوصاً کتب اربعه پرداخته و در طی ۱۰۲ فایده، به دفاع از اخبار می‌پردازد. ایشان با پرهیز از هرگونه بحث و جدل بر ضد اصولیان به شدت از اخباری‌گری هواخواهی نموده، آن را تقویت می‌کند و بر کاربرد اندیشه بشری در استنباط احکام می‌تازد. اما پا را فراتر از حد اعتدال نگذاشته و از روش پرخاشگری و تندخویی در اثبات عقایدش بهره نبرده است. وی در شمار نخستین کسانی است که کوشید تفاوت‌های اخباریان و اصولیون را برشمرد و نشان دهد تفاوت این دو مکتب تنها در الفاظ نیست.

البته وی به عنوان محدث مشهور است، ولی در مقام استنباط و دفاع از اعتقادات و آموزه‌های دین، از مباحث عقلی و کلامی غافل نبوده؛ لذا می‌توان او را از متکلمان دانست، چرا که عمده‌ترین کار متکلم، استنباط و دفاع است. وی برای تنظیم آموزه‌ها گاهی بر اساس تقدم و تاخر آموزه‌ها در اثبات، و گاهی بر اساس تقدم آموزه‌های عقلی بر نقلی و ... اقدام کرده است. (خالقیان: ۱۳۹۴/ ۱۹۶-۵۰)

شیخ حر به عنوان یک عالم بزرگ اخباری، معتقد است که پیامبر اسلام و ائمه دوازده گانه شیعه علیهم‌السلام از هرگونه خطا و لغزش و اشتباه و گناه، معصوم بوده‌اند و قول و فعل و تقریر آنان به طور مطلق حجت است. از دیدگاه وی شریعت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تا روز قیامت نسخ نخواهد شد و کتاب و سنت تنها منابع احکام شرع هستند. البته آیات الاحکام جزء ظواهر بوده و ظواهر آیات نیز جزء متشابهات محسوب می‌شوند، لذا باید در تمامی احکام به روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام رجوع کرد، چرا که آنان به تمامی تفسیر و تأویل قرآن، ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه آن، علم و آگاهی داشته‌اند. از دیدگاه شیخ حر عاملی اجتهاد و تقلید از غیر معصوم روا نیست و حکم و عمل بر طبق رای و استنباط و اجتهاد ظنی حرام

است. وی تمامی روایات موجود در کتب مورد اعتماد شیعه را صحیح به اصطلاح قدما دانسته و تقسیم رباعی اخبار را صحیح نمی‌داند. او هیچ گونه اعتبار و حجیتی برای عقل، اجماع، قیاس و دیگر منابع مطرح در فقه، نیست، برای استدلال به دیدگاه‌های خویش غالباً به آیات و روایات استناد می‌کند و کمتر به ادله عقلی اشاره می‌کند. به عقیده او، برای هر واقعه‌ای حکم شرعی معین و برای هر حکمی دلیل قطعی وجود دارد که نزد ائمه معصومین علیهم‌السلام است و مردم باید در هنگام نیاز، به آنها یا راویان احادیث آن‌ها رجوع کنند. (فتحی: ۱۶۵/۱۳۹۲-۴۵)

دیدگاه‌ها در مورد مؤلف و کتاب

مؤلف در دیباچه اثبات الهداة، کتاب خود را این گونه ستوده است: «هر عاقلی که در این کتاب به دقت بنگرد و بعضی از مطالب پنهانش بر وی آشکار شود، خواهد دانست که این کتاب در فن خودش دومی ندارد و در نیکویی بی‌مانند است.» نیز در بخش دیگری از دیباچه، حقانیت کتاب خود را چنین ثابت می‌کند: «چه حجت و برهانی در نزد مردم فهمیده، از اقرار و اعتراف دشمن بالاتر است؟ چون فضل و مزیت آن‌ست که دشمنان گواهی دهند و آیا نبوت هیچ کدام از پیامبران یا جانشینی هیچ یک از اوصیاء به دلیلی بهتر از آن چه در این کتاب در بردارد، ثابت می‌شود؟ یا دلیلی واضح از مطالب این کتاب برای خردمندان یافت می‌شود؟ و آیا آن کس که مخالف یا امامیه است می‌تواند برای غیر ائمه ما نص یا اعجازی ادعا کند یا اثبات حقیقتی را قصد کند و به او راه یابد؟» سپس در ادامه می‌نویسد: «اگر کسی روایات شیعه امامیه را درباره نصوص و براهین قبول نکند چون خودشان به این مطالب معتقد و به مضامین آن‌ها پای بندند، باید روایت هیچ مسلمانی را در نقل معجزات سرور انبیاء و خاتم پیامبران حضرت محمد صلی‌الله‌علیه و آله و سلم نیز قبول نکند و حتی نباید نقل قرآن و نصوصی را که بر پیامبر انس

و جان در قرآن است نیز باور دارد، با این که فساد چنین عقیده‌ای بدیهی و بطلانش آشکار است.»

الف) در مورد مؤلف

حاج میرزا حسین نوری در مستدرک الوسائل، شیخ را چنین ستوده است: «عالم کامل متبحر خبیر، محدث ناقد بصیر، نشر دهنده آثار و گردآورنده اخبار، شیخ محمد بن حسن حر عاملی..» (محدث نوری، ۱۴۰۸: ۶۰/۱)

علامه امینی در باره‌اش می‌نویسد: «شیخ محمد، افتخارات خاندان اصلیش را تجدید و احیا کرد؛ زیرا، از پرچمداران تشیع و پیشوایان شیعه به شمار می‌رفت. در دوره صفوی مقام شیخ الاسلامی یافت. از توفیقات الهی بی‌نظیر بهره برد تا توانست در نشر احادیث ائمه علیهم‌السلام بکوشد و مقامشان را بشناساند. بزرگترین افتخارش تألیف کتاب «وسائل الشیعه» است، دائرة المعارفی که بارها چاپ شده و رونق بسزا دارد و محور کار و مطالعات علمای شیعه را تشکیل می‌دهد.» (امینی، ۱۴۰۳ق: ۲۱۰)

شیخ عباس قمی از وی این‌گونه یاد می‌کند: «محمد بن حسن بن علی مشغری، شیخ محدثان و افضل متبحران است، وی شخصیتی عالم، فقیه، هوشیار، محدثی متبحر و پارسا، ثقه و جلیل‌القدر و سرچشمه بزرگواری‌ها و فضیلت‌ها و دارای تألیفات سودمند است.» (قمی، ۱۳۶۸: ۱۷۶/۲)

ب) در مورد کتاب

سید شهاب الدین مرعشی در رساله «سجع البابل» ضمن شرح حال مرحوم عاملی، می‌گوید: «جوهره تقوی و عدالت، مولانا ابو جعفر شیخ محمد بن حسن آل حر عاملی مشغری جبعی که خداوند او را با خاندان رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله تحت لوای امیرالمؤمنین علیه‌السلام محشور فرماید، هیچ تلاشی در این زمینه را فرو نگذاشته است.

چه بسیار مصنفات عالی و تألیفات والا که به او اختصاص دارد. از مشهورترین مصنفاتی که قدرت نبوغ او به تألیف آن انجامید و قلم شریفش به نگارش آن اجازه داد، کتاب اثبات الهداة فی النصوص و المعجزات است که سوگند می‌خورم در آن شگفت‌انگیزترین عجایب آمده است.»

نوع جامع حدیثی

جامع حدیثی اصالتاً به کتابی گفته می‌شود که بتوان در هر موضوعی، حدیثی در آن یافت. جامع حدیثی در کاربرد محدثان دو مصداق دارد: یکی جامع به معنای مطلق، یعنی کتابی که در آن در باره هر موضوعی، حدیثی وارد شده باشد؛ نظیر الکافی دیگری جامع به معنای نسبی یعنی کتابی که جامع احادیث وارده در یک موضوع خاص مثلاً ابواب فقهی است؛ نظیر تهذیب الاحکام. (معارف، ۱۳۸۸: ۶۹)

اثبات الهداة، جامعی نسبی است نسبت به روایاتی که نبوت پیامبر ﷺ و امامت ائمه علیهم السلام را اثبات می‌کنند.

تورق گذرای این موسوعه، روشن می‌سازد که شیخ تنها به نقل احادیث اکتفا نکرده؛ بلکه:

الف) ذیل بسیاری از احادیث با لفظ «اقول» دیدگاه خود را بیان نموده و نکات مهمی را در تبیین فهم روایات، یادآور شده است؛ به عنوان مثال در مواردی پس از نقل معجزه برای معصوم، دلیل اعجاز را ذکر کرده است، همچون روایت ۲۳ از فصل اول باب هشتم.

ب) باب اول کتاب را به اثبات حجیت نقل از راه عقل اختصاص داده است.

ج) در مقدمه کتاب و نیز در برخی ابواب، به ذکر مطالبی از علوم قرآن (بحث اعجاز)، مصطلح الحدیث (خبر متواتر و واحد)، علم کلام (ادله امامت امامان به غیر از نص و معجزات، عدم توقف اثبات نبوت و امامت بر اثبات توحید و عدل

به تفصیل) پرداخته است.

ساختار کتاب

ساختار کتاب، بر اساس دسته‌بندی موضوعی است، شامل بیش از ۲۰ هزار حدیث در ۳۵ باب که هر باب نیز فصل‌بندی شده است. حجم ابواب، به یک میزان نیست؛ بعضی ابواب، نصوص و معجزات بیشتر و بعضی کمتر دارند. مؤلف، علل زیادی را موجب این امر دانسته و به برخی از آنها اشاره می‌کند؛ از جمله وجود موانع و مقتضیات احوال و نابودی کتبی که حاوی چنین اخباری بوده‌اند. بنابر دیدگاه وی، پیامبر و ائمه صلوات الله علیه و علیهم در مدتی افزون بر ۳۵۰ سال نهایت اهتمام و اعتنا را به اظهار نصوص و معجزات داشته‌اند، ولی گاهی موانعی جهت اظهار پیش می‌آمد: آنجایی که می‌دانستند مردم نص و اعجاز را قبول نمی‌کنند، بیم آن که مردم دچار فساد عقیده شوند و درباره ائمه علیهم‌السلام غلو کنند، بیم از گمراه شدن مردم و انکار دین به جهت کوتاه فکری‌شان، شدت تقیه که مانع ادعای امامت و حتی سبب انکار امامت در مورد خودشان، بلکه اقرار به امامت و خلافت غیر خودشان و بیعت کردن و اقتدا به دیگری، ... (حر عاملی، ۱۴۲۵ ق: ۳۸/۱)

نام جامع

نام کتاب، اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات که است، نامی خاص که مؤلف در دیباچه بدان تصریح می‌کند: «فیقول الفقیر الی الله الغنی: محمد بن الحسن بن علی بن محمد الحر العاملی، عامله الله بلطفه الخفی و الجلی، هذا کتاب اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات». اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، به معنی اثبات امامت و ولایت معصومین علیهم‌السلام از طریق روایت‌های وارده و معجزات صادره از آنان است. شیخ این کتاب را در اثبات نبوت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامت امامان دوازده‌گانه شیعه علیهم‌السلام، از

راه روایت‌های صریح پیامبر اکرم در باره ایشان و نص هر امام بر امام بعدی و از راه گزارش معجزات انجام یافته بر دست هر کدام از ایشان نگاشته است.

شناخت نسخه کتاب

این کتاب تا چند دهه پیش، نه تنها به چاپ نرسیده بود؛ بلکه به واسطه عدم اهتمام در حفظ نسخ خطی آن، نزدیک به نابودی بود، اما برای اولین بار به همت و تصحیح و مقابله استاد سید هاشم رسولی محلاتی احیا گردید. نسخی که در دسترس مصحح جهت تصحیح قرار گرفته به قرار زیر است:

۱. نسخه نفیس به تاریخ ۱۰۹۶ با خط مولف قدس سره.

۲. نسخه با ارزش به تاریخ ۱۱۱۵.

۳. نسخه حاج شیخ محمد خراسانی مشهور به محقق به تاریخ ۱۳۱۱ ه.ق.

بنا بر نقل مؤلف، وی اصل این کتاب را در دو جلد تنظیم کرده، ولی چاپ‌های فعلی در ۷ جلد (با ترجمه فارسی) و ۳ جلد (بدون ترجمه) عرضه شده است. رساله سجع البلابل فی ترجمه صاحب الوسائل، شامل شرح حال مؤلف، نوشته سید شهاب‌الدین مرعشی همراه با اصل کتاب اثبات الهداة به سال ۱۳۷۸ هجری قمری در تهران به چاپ رسیده است.

انگیزه تألیف

مرحوم شیخ در دیباچه انگیزه خود را برشمرده است:

۱. تألیف کتابی که در این زمینه کافی باشد؛ وی می‌نویسد: «من به کتابی که در این باب کافی باشد و آنچه را که عقلا به گردآوری‌اش علاقمند باشند، دست نیافتم. دیدم این مطالب در وادی پراکندگی پنهان مانده و اگر کسی بخواهد بر آن‌ها آگاهی یابد، نیازمند صرف وقت زیادی است، لذا به این کار دست زدم.»
۲. ردّ ادعای کسانی که تواتر اخبار وارده در موضوع مورد بحث را به علت دانش

ناکافی در اثبات تواتر، باور ندارند و نیز برطرف نمودن شبهه و تردید در این خصوص و ظاهر نمودن حق و صواب. شیخ می‌نویسد: «کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، روی هم رفته شک و تردید را از میان می‌برد، اما چون هر کدام از آنها به تنهایی بر بسیاری از اخبار دست نیافته‌اند، لذا اشخاصی که بضاعت علمی اندکی دارند، در اثبات تواتر اخبار درمانده‌اند، بسیاری از مردم میل به منازعه و مجادله پیدا کرده و ادعا می‌کنند اخباری که در باب نصوص روایت شده، به حدّ تواتر نیست، بلکه اخبار آحاد است. در این هنگام تألیف این کتاب لازم شد تا شبهه و تردید را بر طرف نموده و در اثبات نصوص و معجزات امامان علیهم‌السلام کافی و کامل باشد. من روایات را از دو طریق (شیعه و سنی) جمع کرده و اخبار متواتر را به نقل از دو فرقه آورده‌ام. اما با این حال ادعایی ندارم که اخبار و احادیث تنها همین‌ها هستند و من تمام آنها را ذکر کرده باشم. چون احادیث در این موضوع از حدّ شمار بیرون است، شاید آنچه را که در این باب ذکر نکرده‌ام، از آنچه گرد آورده‌ام افزون‌تر باشد، زیرا مقدار کمی از کتاب‌ها به ما رسیده و بیشتر کتاب‌های این موضوع نابود شده است. با این حال، آنچه را که من گرد آورده‌ام، بلکه نیم آن و حتی یک دهم آن برای طالبان هدایت و بصیرت، کافی است، زیرا من به اندازه‌ای از نصوص و معجزات در این کتاب بیان کرده‌ام که نه شمارشگران را توان شمارش است و نه دشمنان و بدخواهان قدرت رد کردنش دارند».

ملاک‌های مؤلف در انتخاب روایات

مؤلف در مقدمه کتاب در ذکر مصادر یادآور می‌شود که برای روایات کتاب‌هایی که از آنها نقل می‌کند و احادیثی که گرد آورده است، طرّقی دارد و این کتب و روایات را متواتر می‌داند. وی همه احادیث یا بیشتر احادیثی را که از

کتاب امامیه نقل کرده، با قرائن زیاد همراه دانسته، به گونه‌ای که سبب یقین می‌شود و از تواتر کمتر نیست، به خصوص که معارضی ندارند. در همان بخش بیان می‌دارد که آن چه علمای شیعه از کتب عامه نقل نموده‌اند، درست و ثابت است؛ زیرا گذشته از این که افرادی مورد اعتماد هستند، مطالبشان را نزد امامیه و عامه اظهار نموده‌اند و کسی در طول این سالیان، طعنی در نقل آن‌ها نزده است. سپس می‌گوید: «من خود بسیاری از آن‌ها را تتبع و بررسی کرده‌ام و آن‌ها را که به طور صحیح نقل شده است یافتیم.» وی با توجه به مشرب اخباری، از تقسیمات چهارگانه حدیث استقبال نمی‌کند، بلکه تمام اخبار کتب اربعه را، بلکه همه اخباری را که از کتب معتبر نقل شده است صحیح می‌داند، و چنین استدلال می‌کند که این اخبار، محفوف به قرائنی است که وثوق به صدور از معصوم را می‌رساند؛ چنان که در فایده هشتم وسایل الشیعه به تفصیل درباره قرائنی که در ثبوت خبر از معصوم مفید فایده است، بحث کرده (حرعاملی، ۱۴۰۹ ق: ۲۴۱/۳۰) و در فایده نهم با ذکر ۲۲ دلیل درصدد اثبات صحت روایات تمام کتبی بر می‌آید که در گردآوری وسایل آن‌ها را به کار برده است. (همان: ۱۰۴-۹۶) وی متذکر می‌شود که روایات زیادی را دیده ولی به علت ضعف دلالتشان و نیاز به برخی توجیهات و ضمیمه کردن برخی مقدمات، از آن‌ها بهره نگرفته است. سپس اشاره می‌کند که احادیث در بیان فضیلت امام علی و سایر ائمه علیهم‌السلام از شماره افزون است؛ لذا به همین مقدار اکتفا می‌کند.

بنیه و منبع علمی

در مقدمه آیت‌الله مرعشی آمده است که مرحوم شیخ حر بیش از ۲۰ هزار حدیث را با نزدیک به ۷۰ هزار سند از ۱۴۲ کتاب بلا واسطه و ۵۰ کتاب با واسطه از علمای امامی و نیز از ۲۴ کتاب بلاواسطه و ۲۲۳ کتاب با واسطه از علمای اهل

تسنن، در مجموع ۴۳۹ منبع ذکر کرده است. منابع وی عبارت‌اند از کتب‌روایی و تفسیری شیعه و اهل سنت، از دوره اقدمین تا زمان خودش، چه آنها که در زمان تألیف به آنها دسترسی داشته و چه آنها که به دلایلی دسترسی نداشته و با واسطه می‌کند؛ به جهت آشنایی به چند منبع اشاره می‌شود:

۱. منابع شیعه

الف) منابع بلاواسطه: قرآن کریم، صحیفه کامله امام سجاد علیه السلام، الکافی کلینی، آثار شیخ صدوق (مانند من لایحضر الفقیه، عیون الاخبار، الخصال، معانی الاخبار، الامالی، اكمال الدین و اتمام النعمه، التوحید، العلل، الاعتقادات، ثواب الاعمال، فضل الشیعه، صفات الشیعه)، آثار شیخ طوسی (همچون تهذیب الاحکام، الاستبصار، الغیبه، المجالس و الاخبار، مصباح المجتهد)، المحاسن برقی، تحف العقول ابن شعبه، بصائر الدرجات صفار، قرب الاسناد حمیری، محکم و متشابه سید مرتضی، نهج البلاغه سید رضی، اعلام الوری طبرسی،....

ب) منابع با واسطه: الدلائل حمیری، المزار محمد بن همام، تفسیر ابو حمزه ثمالی، نوادر الحکمة محمد بن احمد بن یحیی اشعری، المشیخة حسن بن محبوب، المبعث علی بن ابراهیم بن هاشم، الاقتصاد شیخ طوسی، الرسائل کلینی،....

۲. منابع اهل سنت

الف) منابع بلاواسطه: مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول از شیخ کمال الدین محمد بن طلحه شافعی، شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، مصابیح حسین بن مسعود فراء بغوی، تفسیر قرطبی، احیاء العلوم غزالی، مناقب علی علیه السلام از احمد بن حنبل، مفاتیح الغیب فخر رازی، انوار التنزیل بیضاوی، مشکوة المصابیح محمد بن عبدالله خطیب،.....

ب) منابع باواسطه: صحیح بخاری، صحیح مسلم، صحیح ترمذی، صحیح نسایی، مناقب علی علیه السلام ابن مغازی، الاربعین موفق بن احمد خوارزمی، شواهد التنزیل حاکم

عبدالله بن حاکم حسکانی، البعث و النشور احمد بن حسین بیهقی، تاریخ ابن اثیر جزری،....
ادعا می کند که:

(الف) تمام روایاتی که در این کتاب گرد آمده، از تواتر برخوردار است و کوشیده تا حد امکان، از تکرار روایات بپرهیزد و به ذکر اسانید اکتفا کند.
(ب) برای رعایت اختصار، از هر حدیث، فقط مقداری که ربطی به نص و اعجاز دارد، نقل شده است.

تأثیر این کتاب بر آثار پس از خود

در بازه زمانی حدود ۳۴۰ سالی که از تدوین کتاب اثبات الهداة می گذرد، نویسندگان متعددی در آثار خود از آن بهره گرفته اند. البته در بسیاری از آثاری که در حوزه امامت نوشته شده، مؤلفان ترجیح داده اند به همان مصادری رجوع کنند که شیخ از آن ها بهره گرفته است. نکته دیگر این است که برخی مؤلفان از منظر عقلی و استدلالی به اثبات امامت ائمه پرداخته اند نه صرفاً از طریق نصوص و معجزات؛ لذا کمتر به کتاب اثبات الهداة رجوع کرده اند، با وجودی که جامع حدیثی است، و یا در صورت مراجعه، جزء مصادر اصلی کتابشان نبوده است.

شکل گیری نهایی کتاب

شیخ در سال ۱۰۹۶ق. از نگارش آن فراغت یافته است و در سال ۱۱۰۴ رحلت نموده؛ بنابراین کتاب در زمان حیات مؤلف و به دست خود او تدوین شده است.

شیوه تدوین کتاب

رساله ای به نام «سجع البلابل فی ترجمة صاحب الوسائل» از آیت الله مرعشی به عنوان ضمیمه کتاب آمده است که در آن به عناوین زیر می پردازد: الميلاد، الابوان، النسب، النواذب فی اعقابہ، النواذب فی اسلافه، المشایخ، التلامیذ، التألیف، النظم، کلمات

العلماء في حقه، الرحلات، كيفية الخط، صكّ الخاتم، الوفاة، تأثير الوفاة، المدفن، الاسانيد في روايته.

متن کتاب به این گونه آغاز می‌شود:

الف) دیباچه کتاب: در این قسمت، محدث عاملی پس از حمد و ثنای خداوند و معرفی خود، موارد زیر را متذکر می‌شود:

۱. انگیزه تألیف

۲. ستودن کتاب و بی‌نظیر دانستن آن در نوع خود (تا زمان تألیف کتاب)

۳. ذکر این که اخبار متواتر را از فریقین نقل کرده و ادعا ندارد که همه اخبار را استقصا کرده باشد. ایشان، اخبار در این خصوص را از شماره و حساب بیرون دانسته و احتمال می‌دهد که آنچه در این کتاب نیاورده، از آنچه آورده بیشتر باشد.

۴. معرفی ابواب و بیان انگیزه‌اش از معرفی اجمالی ابواب.

ب) مقدمه کتاب: شامل ۱۲ فایده مهم است.

فایده اول: در کیفیت اثبات وجوب نبوت و امامت.

فایده دوم: در بیان انواع نصّ و اعجاز.

فایده سوم: هر یک از نصّ و اعجاز دلیل مستقلى است و بیان وجوهی که به منزله نصّ و اعجاز است.

فایده چهارم: در بیان خبر متواتر و اثبات تواتر نصوص و معجزات.

فایده پنجم: در بیان خبر محفوف به قرینه، و این که اکثر احادیث نصوص و معجزات، از این دسته‌اند، و ذکر برخی قرائن.

فایده ششم: در بیان علت ذکر احادیث روایت شده از طرق عامّه و دفع شبهات وارده در این خصوص.

فایده هفتم: اشعار کتاب.

فایده هشتم: بیان این مطلب که اثبات نبوت و امامت بر اثبات توحید و عدل به طور تفصیل متوقف نمی‌شود.

فایده نهم: بیان علت اسقاط طرق به کتبی که از آن‌ها روایت شده است. فایده دهم: ذکر مصادر از کتب امامیه که از آن‌ها بلاواسطه یا باواسطه نقل شده است.

فایده یازدهم: ذکر مصادر از کتب عامه و در آخر ترتیب تدوین کتاب. فایده دوازدهم: ذکر اختلاف کتبی که از آن‌ها روایت شده در مراتب وثوق، و اولویت‌بندی مصادر.

ج) ابواب کتاب: ترتیب ابواب، موضوع محور است. نکته:

باب اول تا پنجم کلیاتی در حجیت نقل و اهمیت رجوع به اخبار و روایات معصومین است.

باب ششم و هفتم به نصوص عامه نبوت و امامت می‌پردازد. باب هشتم و نهم اخبار دال بر نبوت پیامبر ﷺ و معجزات حضرت است.

از باب ۹ تا ۳۴ به اخبار امامت و معجزات هر یک از ائمه اختصاص دارد. در باب ۳۵ به رد غلو پرداخته است

مرحوم شیخ با ذکر این که تمام احادیث این ابواب متواتر است، ابواب را نام می‌برد. عناوین ابواب همراه با گزیده و نمونه‌ای از احادیث بعضی از آنها - با اختصار در سند- در پی می‌آید:

باب (۱): وجوب العمل بالعقل فی اثبات حجیه النقل

روایت ششم: و عن علی بن محمد عن سهل بن زیاد عن محمد بن سلیمان عن عبدالله

بن سنان عن أبي عبد الله عليه السلام قال: حجة الله على العباد النبي و الحجة فيما بين العباد و بين الله العقل (الكافي: ١/ ٢٥، ح ٢٢)

باب (٢): ان المعرفة الاجمالية موهوبية فطرية لا كسبية

باب (٣): وجوب الرجوع الى الادلة النقلية في تحصيل المعارف التفصيلية

باب (٤): عدم جواز العمل في الاعتقادات بالظنون و الاهواء و العقول الناقصة و الاراء و نحوها من ادلة علم الكلام التي لم تثبت عنهم عليهم السلام

باب (٥): عدم جواز التقليد في الاعتقادات و اخذها عن غير النبي و الائمه الهداة عليهم السلام

باب (٦): النصوص العامة على وجوب النبوة و الامامة و وجوب عصمة الانبياء و الائمه عليهم السلام

باب (٧): النصوص على نبينا محمد بن عبدالله صلى الله عليه و آله و سلم

روایت سوم: عن ابی حمزة قال: سمعت ابا جعفر عليه السلام

يقول: أوحى الله إلى محمد صلى الله عليه و آله و سلم: يا محمد إني خلقتك و لم تك شيئا، و نفخت فيك من روحي، كرامة مني أكرمتك بها حين أوجبت لك الطاعة على خلقي جميعا، فمن أطاعك فقد أطاعني، و من عصاك فقد عصاني (الكافي: ١/ ٤٤٠، ح ٤)

باب (٨): معجزات نبينا محمد بن عبدالله صلى الله عليه و آله و سلم

روایت ٢٨٥ از باب ٢٢: عن أبي جميلة عن أبي عبد الله عليه السلام قال: صلى رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم العصر، فجاء على عليه السلام و لم يكن صلاها، فأوحى الله إلى رسول الله عند ذلك، فوضع رأسه في حجر على عليه السلام؛ فقام رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم عن حجره و قد غربت الشمس، فقال: يا على أما صليت العصر؟ فقال: لا يا رسول الله؛ فقال: اللهم إن عليا كان في طاعتك فاردد عليه الشمس، فردت عليه الشمس عند ذلك.

باب ٩ تا ٣٣: نصوص مربوط به امامت هر امام با عبارت «النصوص على امامة» و معجزات آن معصوم در باب بعدی با عنوان معجزاته ذکر شده است.

روایت ٢٤ از فصل سوم باب ٢٤: عن أحمد بن الحسن الميثمي. و كان واقفيا. قال: حدثني محمد بن إسماعيل عن الفضل الهاشمي قال: دخلت على أبي الحسن موسى

بن جعفر علیه السلام و قد اشتكى شكاة شديدة، فقلت: إن كان ما أسأل الله أن لا يريناه فيالي من؟ قال: إلى عليّ ابني، و كتابه كتابي، و هو وصيي و خليفتي من بعدى (عيون أخبار الرضا عليه السلام: ۲/ ۳۱، ح ۱)

روایت ۱۳ از باب ۲۵: عن الحسن بن منصور عن أخيه قال: دخلت على الرضا عليه السلام في بيت داخل في جوف بيت ليلا، فرفع يده، فكانت كأن في البيت عشرة مصابيح و استأذن عليه رجل، فخلّى يده ثم أذن له. (الكافي: ۳۸۷/۱، ح ۳)

باب ۳۴: علامات الامام و صفاته و علامات خروج صاحب الزمان عليه السلام
باب ۳۵: ابطال الغلو و الردّ على الغلاة

نمونه‌ای از آیات مستند در بیان مؤلف:

الآيات في ذلك كثيرة جداً كقوله تعالى: «لا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَ لا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ»، و الآيات الدالة على كفر من أشرك بالله و اتخذ غيره إلها، و الدالة على ذم اليهود و النصارى على الغلوّ في عزيز و عيسى و غير ذلك.

روایت ۴: عن عبد العزيز بن مسلم عن الرضا عليه السلام

في حديث طويل في الإمامة قال: فهي في ولد علي عليه السلام خاصة إلى يوم القيامة، إذ لا نبى بعد محمد صلّى الله عليه وآله. (الكافي: ج ۱/ ۲۰۰، ح ۱)
أقول: و هذا متواتر، و صريح الآيات تدلّ عليه، و فيه ردّ على من قال في الائمة عليهم السلام بالنبوة.

تكملة ابواب: در چاپ‌های اخیر کتاب، آیت الله ابوطالب تجلیل تبریزی تکمله‌ای بعد از غالب ابواب آورده که حاوی تعدادی احادیث و معجزات از کتب اهل سنت در موضوع همان باب، با ذکر نام کتاب، شماره جلد و صفحه و انتشارات آن به نقل از "ملحقات احقاق الحق" است.

مستندات ابواب

۱. استناد به آیات قرآن در ابتدای برخی ابواب: ابتدای ابواب ۱ تا ۸ به آیاتی از

قرآن مزین شده است. در باب ۸ که مربوط به معجزات پیامبر ﷺ است، جوهری از اعجاز، همچون خبر از آینده به عنوان مستند آمده است. در ابتدای باب ۳۵ نیز آیاتی مستند واقع شده است.

۲. استناد به روایات: هر باب به چند فصل اختصاص یافته که بر حسب اولویت‌بندی مصادر است، همان طور که در مقدمه اشاره کرده است؛ مثلاً ابتدا روایات کافی، سپس روایات کتابهای شیخ صدوق و بعد روایات کتابهای شیخ طوسی و...

روایات تفسیری: در برخی ابواب، حتی ابوابی که به آیه‌ای استناد نشده، روایات تفسیری وجود دارد؛ مثلاً در باب ۳۲ که مربوط به نصوص امامت امام مهدی علیه السلام و ولادت، غیبت و ظهور آن حضرت است، روایتی به نقل از امام باقر از امام علی علیه السلام در مورد آیه «و نريد ان نمّن علی الذین استضعفوا فی الارض» (القصص/ ۵) وارد شده است.

۳. استناد به شعر: در مواردی مرحوم شیخ، اشعاری را در اثر خود آورده، با این باور که شاعر غالباً مضامین حدیث را در شعرش وارد می‌کند. بعلاوه حسان و کسانی مثل او که در زمان پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام بوده و شاهد معجزات و گفتار آنها بوده‌اند، شعرشان شاهدی بر حدیث است زیرا خودشان شنیده و دیده‌اند. بعلاوه گاهی نصوص و معجزاتی در اشعار یافت می‌شود که در هیچ روایتی نیامده است؛ ضمن این که کلام فصیح تأثیرش در نفوس بیشتر است و شعر غالباً از نثر بلیغ‌تر و رساتر است. وی بیان می‌دارد که فقط کمی از اشعار را نقل کرده، زیرا روایات بدون آنها نیز به حد تواتر است و تنها باعث طولانی شدن کلام می‌شود.

شیخ در مواردی، از امام علیه السلام شعری را روایت کرده مانند:

روایت ۹۰ از فصل سوم باب ۳۲:

که ملاقات امام رضا علیه السلام با دعبل را نقل می‌کند. (عیون أخبار الرضا علیه السلام: ج ۱ / ۲۹۴، ح ۳۴)
در مواردی، به مناسبت، شعری از شاعری نقل می‌کند؛ به عنوان نمونه در باب هشتم، فصل ۵۸، که شعری از عموی خود شیخ محمد حرّ عاملی آورده است.
(د) فهرست کتاب: در انتهای هر جلد، فهرست مطالب آورده شده است.

جایگاه کتاب در منظومه حدیثی

کتاب اثبات الهداه، کتابی مرجع در حوزه امامت است. اهتمام مؤلف آن به جمع‌آوری حجم قابل توجهی احادیث در خصوص اثبات امامت در نوع خود بی‌سابقه است. البته از همان زمان اقدمین، کتب بسیاری با همین موضوع تدوین شده است ولی هیچ یک چنین جامعیتی نداشته‌اند؛ از جمله: کفایة الاثر فی النصّ علی الائمة الاثنی عشر (ابوالقاسم علی بن محمد خزاز قمی رازی، از علمای نیمه دوم قرن چهارم)، بهجه النظر فی اثبات الوصایه و الامامه للائمة الاثنی عشر (علامه بحرانی، قرن یازدهم)

شناخت تحقیقات جانبی درباره کتاب

(الف) ترجمه: ترجمه و شرح به همت محمد نصرالهی و احمد جنتی
(ب) تکمله: تکمله الاحادیث اثبات الهداه با تعلیقات و نظارت آیت الله ابوطالب تجلیل تبریزی در سه جلد، مورخ ۱۳۹۹ه. ق به چاپ رسید.

بررسی اعتبار کتاب

(الف) صحت انتساب کتاب به مؤلف: انتساب کتاب مذکور به شیخ حرّ، مشهور و مسلم است به ویژه آن که نسخه اصلی به خط مؤلف در اختیار مصحح بوده است.

ب) اعتبار نسخ موجود: از آن جا که نسخه اصلی به خط مؤلف موجود است، تعیین اعتبار نسخه‌های یافت شده به راحتی امکان‌پذیر است.

ج) ملاحظات سندی و علم الحدیث: اعتبار و وثاقت شیخ محرز است و ایشان از هر گونه شک و ابهامی مبرا است، ولی نمی‌توان به طور مطلق حکم به صحت همه روایات - بر مبنای متأخرین - این کتاب کرد، بلکه باید همچون دیگر احادیث، از نظر متن و سند مورد نقد و بررسی قرار گیرند؛ به هر حال نقل روایاتی که افعال خارق عادت امامان علیهم‌السلام را گزارش می‌کنند مورد توجه و علاقه غالیان بوده است، لذا احتمال وجود روایات ضعیف در آن وجود دارد، لذا نقد و پالایش این دسته از روایات ضرورت بیشتری می‌یابد.

شیخ اسناد را به همان نحوی که در کتاب اصلی بوده، آورده و وجود روایات ضعیف السند - بر مبنای متأخرین - در آن کتب، قطعی است. پس می‌توان نتیجه گرفت که چنین روایاتی در اثبات الهداه وارد شده است؛ در حالی که محدث عاملی بر مبنای متقدمان آنها را معتبر می‌داند.

در مواردی تقطیع حدیث صورت گرفته که به نظر می‌رسد به جهت اختصار، تنها موضعی از حدیث که مورد نیاز بوده آورده است؛ این همان کاری است که ایشان در کتاب وسائل الشیعة نیز انجام می‌دهد.

رده‌بندی جامع حدیثی

رده‌بندی جامع حدیثی، نظام فکری مؤلف و اولویت‌بندی منطقی او در چینش مطالب را می‌رساند. شیخ حر، روش ساده و منطقی برای ابواب در نظر گرفته؛ این تقسیم ابواب قبلاً بیان شد. فقط در اینجا نکته‌ای در مورد باب ۳۵ می‌آوریم. در باب ۳۵ غلو باطل و غالیان رد شده‌اند تا مبدا خوانندگان با خواندن مقامات معنوی امامان معصوم علیهم‌السلام در وادی غلو گرفتار شوند. مثلاً برای معصومین علیهم‌السلام

شأن الوهیت قائل شوند. او در این باره می‌نویسد: «حدیث‌های متواتر بلکه بیش از تواتر نقل شده که امیرمؤمنان و امام حسین علیه‌السلام با شمشیر و سایر امامان علیهم‌السلام به وسیله سم به شهادت رسیدند. همه آن بزرگواران به بندگی خدا اقرار می‌کردند و در معرض درد و بیماری، ترس و اندوه، خوشی و سرور، گرسنگی و سیری و سایر صفات بشری بودند، که همه این صفات با ادعای گزافه‌گویان و غلات منافات دارد. ما همه روایات را در این باب نمی‌آوریم و تنها به جهت دو مطلب به ذکر بعضی از آنها پرداختیم: اولاً چون کسی فراوانی معجزات امامان را ببیند، ممکن است به گفتار اهل غلو گرایش یابد، زیرا آنان هم با دیدن معجزات، سرانجام این عقیده باطل را اختیار کردند؛ ثانیاً همان گونه که احادیث دالّ بر امامت آنان وارد شده که مردم مقام آنان را بشناسند و در اعتقاد بدیشان کوتاهی نکنند، باید روایات بطلان غلو را نیز آورد تا در این اعتقاد نیز، زیاده‌روی نکرده و به حال اعتدال بمانند.»

پایبندی مؤلف به ملاک‌های خویش

وی به ملاک‌های خود در انتخاب احادیث صحیح پایبند بوده و هر روایتی را که به وثاقت صدور آن از سوی معصوم اطمینان داشته، آورده است.

نتیجه‌گیری

کتاب اثبات الهداة اثری روایی است با انتساب قطعی به شیخ حر عاملی که نگارش آن در دوران حیات پر افتخار مؤلف به پایان رسید. موضوع این کتاب، حاکی از اهتمام و احساس مسئولیت شیخ به اثبات مسئله امامت ائمه از طریق نصوص وارده و معجزات ایشان دارد، در شرایطی که برخی به علت عدم پذیرش اخبار متواتر در این زمینه به بحث و جدل می‌پرداختند. حاصل این همت و تلاش، تدوین جامع حدیثی است که می‌بایست از مهمترین آثار شیخ، محسوب

شود.

با وجودی که شیخ متکلم نبوده، بلکه یک محدث و عالم اخباری است، ولی نمی‌توان ایشان را در تدوین این اثر، صرفاً ناقل و این اثر را صرفاً روایی دانست، بلکه حق آن‌ست که آن را کتابی در حوزه علم کلام و عقاید تلقی کرد.

کلیه روایات این اثر، همچون روایات سایر کتب حدیثی نیازمند بررسی اسناد و رجال است؛ لیکن با عنایت به جایگاه شامخ مؤلف، صحت انتساب به وی و اعتبار علم الحدیثی آن، می‌توان روایات این کتاب را معتبر و بدون تعارض با مبانی تشیع دانست.

منابع

۱. امینی نجفی، عبدالحسین (۱۴۰۳ق). *شهداء الفضیله*. بیروت: موسسه الوفاء.
۲. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۳ش). *اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات*. قم: المطبعة العلمیه.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة*. قم: موسسه آل‌البت (عجله).
۴. خالقیان، ام البنین (۱۳۹۴). *روش شناسی کلامی شیخ حر عاملی (رساله دکتری)*. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۵. فتحی تازه کند، علی (۱۳۹۲). *مبانی و اندیشه‌های فقهی، اصولی شیخ حر عاملی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)*. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۶. قمی، عباس (۱۳۶۸). *الکنی واللقاب*. تهران: مکتبه الصدر.
۷. معارف، مجید (۱۳۸۸). *مباحثی در تاریخ حدیث؛ سیر تدوین - شناخت منابع*. چاپ اول. تهران: نباء.
۸. موسوی خوانساری، سیدمحمدباقر (۱۳۹۲ق). *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*. تحقیق: اسدالله اسماعیلیان. قم: مهر استوار.
۹. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. قم: موسسه آل‌البت (عجله).